

OSMANLI ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA İŞGAL DÖNEMİNDE BURSA

Doç. Dr. Adnan SOFUOĞLU*

ÖZET

Osmanlı Devletine uzunca bir süre başkentlik yapmış olan Bursa, Anadolu'da her açıdan önemli vilâyet merkezlerinden biri idi. Millî Mücadele döneminde Bursa, Ankara Yönetimi açısından hem iç hem de dış cephe özelliği taşımaktaydı. Bu bakımdan Bursa Mondros Mütarekesi sonrasında önemli gelişmelere sahne oldu. Nitekim Bursa Damat Ferit Paşa Hükümetince Millî Mücadele'ye karşı bir merkez haline getirilmeğe çalışıldı. Ancak Heyet-i Temsiliye bilâhare TBMM ve Hükümetinin girişimleriyle Yunan işgaline kadar Bursa Millî Kuvvetlerin kontrolünde tutuldu. Ancak İzmir'in işgalinden sonra İtilaf Devletlerinin izni ve desteğiyle Anadolu'da yeniden işgal harekâtına girişen Yunanlılar 8 Temmuz'da Bursa'yı işgal ettiler. Bundan sonra Bursa'da tam bir işgal yönetimi oluşturan ve buraya yerleşmeğe çalışan Yunanlılar kenti takriben iki yıl ellerinde tuttular. Bursa bu işgal boyunca tam bir baskı, kaos ve anarşi ortamında kaldı. Bu dönemde Bursa ve çevresinde Rum ve Ermeni çetelerinin terörü esti. Bursa bu ortamdan ancak Büyük Taarruz sonrası Millî Kuvvetlerce 10 Eylül 1922'de geri alınmasından sonra kurtuldu.

Anahtar Kelimeler

Bursa, Millî Mücadele, Millî Kuvvetler, İşgâl, Yunanlılar.

---

* Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Öğretim Üyesi.

ABSTRACT

Bursa which was the capital of Ottoman State for a long time, it was one of the prominent cities in Anatolia. During the National Struggle, Bursa had both in front and also out-front speciality for the Ankara Administration. Therefore, Bursa witnessed the important processes aftermath of Mudros Armistice. As a matter of fact, Bursa was being tried to be a center against the National Struggle by Damat Ferid Pacha Government. However, with the enterprise of the Representative Committee, TGNA and its government, Bursa was hold under the control of national forces until the Greek occupation. But, after the occupation of İzmir, on 8 July the, taking the permission and support of Entente powers, the Greeks occupied Bursa. Later on, the Greeks whose tried to be settled and occupied there, they stayed there for almost 2 years. Bursa stayed under the pressure, chaos and anarchy situation during this occupation. In this period, in Bursa and its environment, the terror of Greek and Armenian bands was there. Bursa was saved from this situation hardly after the Big Attack by the National Forces on Sept. 10, 1922.

Key Words

Bursa, National Struggle, National Forces, Occupation, Greeks.

Giriş

Osmanlı Devletine uzunca bir süre başkentlik yapmış olan Bursa her açıdan önemli vilayet merkezlerinden biri idi. Osmanlı Devletinin son zamanlarında Bursa, Saray ve çevresinin emekli üst düzey memurlarının yerleştiği bir eğlence ve dinlenme merkezi haline gelmişti.¹ Ayrıca bölgede yaşayan halk açısından Ali Fuat Paşa (Cebesoy) hatıralarında, bölge için: “Karesi (Balıkesir), İzmit ve Bolu sancakları ile Bursa vilâyetinin bir kısmında Sarayla sıhriyeti veyahut intisabı olanlarla Damat Ferit Paşa ve taraftarlarının tesiri altında kalmış kimseler mühim bir yekun teşkil ediyorlardı.” değerlendirmesini yapmaktadır.² Millî Mücadele açısından Bursa, İzmit ve Bilecik ile birlikte iç cephe özelliği taşımaktaydı. Nitekim Ali Fuat Paşa (Cebesoy) “Millî hareket bakımından bu bölgenin rolü; ya millî mukavemete taraftar olmayan bir hükümetin buralardaki teşkilatlanmamıza tecavüzü halinde emniyet ve müdafaa altına alınması veyahut herhangi gayri millî hükümetin millî talepleri kabul etmemekte ısrarı halinde hareket üssü olarak kullanılması lazım gelen bir mıntuka idi.” Değerlendirmesini yapmaktadır. Ki, İsmet Paşa (İnönü) da bölgenin iç cephe olduğu konusunda aynı görüştedir.³ İşte böyle bir durumda olan Bursa, Mondros Mütarekesi sonrasında önemli gelişmelere sahne olacaktır.

Mondros Mütarekesi Sonrasında İşgal Dönemine Kadar Bursa

Mütareke imzalandığı sırada Bursa’da valilik görevinde Ebubekir Hazım Bey (Tepeyran) bulunmaktaydı. Damat Ferit Paşa Hükümeti kurduktan sonra 13 Mart 1919 da Hürriyet ve İtilaf Fırkası kurucularından olan Gümülcineli İsmail Beyi Bursa vali vekilliğine atadı. Bu durum Bursa’da eski vali taraftarları ile yeni valinin yanında yer alan Hürriyet ve İtilâf Fırkası taraftarlarını karşı karşıya getirdi. Ancak tüm girişimlere rağmen eski vali görevinde bırakılmadı.⁴ Gümülcineli İsmail Beyin valiliği sırasında ise Bursa’da İttihat ve Terakki Fırkası ileri gelenleri tutuklandı. Ayıca

1 Karnil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilayetler ve Valiler*, İstanbul 1975 s. 331.

2 Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, İstanbul 1953 s. 352.

3 Ali Fuat Cebesoy, a.g.e., s. 239, İsmet İnönü, *Hatıralar*, C. I, Ankara 1985 s.198-199 ; Adnan sofuoğlu, *Kuvay-ı Milliye Döneminde Kuzey Batı Anadolu 1919-1921*, Ankara 1994 s. 28-29.

4 Erdeha, a.g.e., s. 333-335.

yeni Vali daha sonra Millî Mücadele yanlılarını Bursa'dan sürmeğe ve Millî Mücadele yanlısı yerel basına da baskı uygulamaya başladı. Gümülcineli İsmail Beyin Valiliği döneminde Hürriyet ve İtilâf Fırkası en geniş faaliyetini gösterdi. Bu dönemde Bursa'da açıkça Müdafaa-i Hukuk teşkilatı da oluşturulamadı. Bu yöndeki faaliyetler ancak gizlice sürdürülebildi. Çünkü Vali Gümülcineli İsmail Bey Jandarma ve Polis idarecilerini kendi düşünceleri doğrultusunda baskı aracı olarak kullanıyordu.⁵ Bu dönemin Bursa halkının tutumunu etkileyen önemli gelişmelerinden biri de Hükûmetin halkı sükûnet, kanunlara ve hükûmete itaata davet etmek üzere oluşturduğu iki Nasihat Heyeti'nden biri olan Şehzade Abdurrahim Efendi başkanlığındaki heyetin 20 Nisan'da Bursa'ya gelişi. Heyet Bursa'da Vali Gümülcineli İsmail Beyin de içinde bulunduğu kalabalık bir halk topluluğu tarafından karşılandı. Heyet burada halka Padişahın selamını ilettiler. İki gün Bursa'da kalan Heyet, 22 Nisan'da halkı sükûnete davet eden, onların kanunlara ve hükûmete itaatlerini isteyen bir genelge yayınladı.⁶ Gümülcineli İsmail Bey bilâhère İzmir'in Yunanlılarca işgali üzerine dağılan 17. Kolorduyu yeniden düzenlemek üzere bölgeye gönderilen ve bu çerçevede Batı Anadolu'yu dolaştıktan sonra Bursa'ya gelen Bekir Sami Beyin Bursa'ya gelişinden hemen önce 29 Haziran 1919 da Bursa Vali Vekilliginden ayrılmak zorunda kalmış İstanbul'a dönmüştür. Gümülcineli İsmail Beyin görevinden ayrılışında, yaptığı icraatlardan ötürü ne hükûmeti ne Partisinin kendine muhalif kanadını ne de basını memnun edememesinin de rolü vardır.⁷

5 Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk* C. 3, İstanbul 1984 vesika 172; Mümtaz Şükrü Eğilmez, *Millî Mücadelede Bursa*, Yayına Hazırlayan İhsan Ilgar, İstanbul 1981 s. 9 v.d.; Erdeha; a.g.e., s. 334-335, Sofuoğlu; a.g.e., s. 118 ; Saime Yüceer, *Bursa'nın İşgal ve Kurtuluş Süreci*, Bursa 2001, s. 16-17.

6 Şehzade Abdurrahim Efendi Başkanlığındaki Bu "Heyet-i Nasihâ", Ali Rıza Paşa, Süleyman Şefik Paşa ve Bursa Müftüsü Ömer Fevzi, Pazarcık Müftüsü Halil Fehim Efendilerle eski Karahisar Mebusu Yanko Güvenidis ve Dahiliye Nezareti Memurün Kalemi Müdürü Ohannes Ferit Beylerden oluşuyordu. M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, C. 1, Ankara 1959, s. 64-65; Ayrıca Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu; a.g.e., s. 42 v.d. ; Mevlüt Çelebi, "İzmir'in İşgalinden Önce Şehzade Abdurrahim Başkanlığında Anadolu'ya Gönderilen Nasihat Heyeti (Anadolu Heyet-i Nasihâsı) 16 Nisan [8 Mayıs 1919]", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. 1, Sayı 19, Temmuz 1990, s. 560 v.d.

7 Sina Akşin, *Osmanlı Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1983 s. 33 ve 478-479; Erdeha, a.g.e. s. 337; İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, 2. Kitap İstanbul 1987 s. 113-114; Sofuoğlu, a.g.e. s. 118-119.

Bekir Sami Bey bundan sonra bitkin, yılmış, korkmuş halkı canlandır-
maya ve onların maneviyatını yükseltmeye girişti. Bu doğrultuda önce
Merkezdeki inzibat kuvvetlerini eline aldı.Vali İsmail Bey'in oluşturduğu
şekavet unsurlarını temizledi. Şehirden sürülenlerin geri dönmelerini sağ-
ladı. Asılsız suçlamalarla, Ermeni taktik ve tehcir ile ilgili görülerek tutuk-
lanmış olanları serbest bıraktı. Tehcir ve taktik Divan-ı Harbi'nin çalışma-
larını durdurdu. Bu arada millî Mücadeleye karşı tavır almış ve bu yönde
halkı etkilemeye çalışan Hürriyet ve İtilâf Fırkası şubelerini kapattı. Gizli
faaliyet göstermeğe çalışan millî Mücadele taraftarlarıyla ilişki kurdu. Di-
ğer taraftan 56 ncı fırkanın ihtiyacı olan fertleri ve Fırkanın maddi ihtiyaç-
larını temin etti. Bütün bunların yanı sıra Bursa'da emniyetin tam olarak
temini ve devamı için 18-9-1919 da Harbiye Nezareti'ni uyararak, bilaha-
re Bursa'da sıkı yönetim ilan etti.⁸ Ayrıca bu sırada 20 nci Kolordu Ku-
mandanı Ali Fuat Paşa ile Bekir Sami Bey arasında Sivas Kongresine Bur-
sa'dan delege tayini ile ilgili yazışmalar oldu. Neticede Bursa adına eski
belediye reisi Ahmet Nuri, Dava Vekili Osman Nuri ve Asaf Bey murah-
has olarak Sivas Kongresine katıldılar.⁹

Bölgede bu gelişmeler yaşanırken Hükûmet (Damat Ferit Paşa Hükü-
meti) Anadolu'da oluşturulmaya çalışılan Millî hareketi etkisiz hale getir-
mek ve kontrolü elde tutmak için Anadolu'ya Millî hareket karşıtı sivil ve
askeri yönetici atama çerçevesinde Bursa'ya Ağustos 1919 sonlarında
Nemrut Mustafa Paşayı (Tutum ve davranışlarından dolayı bu lakap takıl-
mıştır) Vali olarak atamıştır.¹⁰ Müdafa-i Hukuk ve Kuvay-ı millîye'ye kar-
şı teşkilat geliştirmek isteyen ve bu çerçevede Bekir Sami Bey'i etkisiz ha-
le getirmeyi hedefleyen Vali Bursa'ya gelirken beraberinde bilahare Balı-
kesir Mutasarrıflığına atanacak olan İzmit eski Mutasarrıfı Ahmet Anza-
vur'u da getirmişti. Bursa'da bu gelişmeler olurken, daha önce görüşme-

⁸ Selçuk, a.g.e., 2. K. s. 115-116; Sofuoğlu; a.g.e., s. 120-121 ve 187.

⁹ Sofuoğlu, a.g.e., s. 151-152; Delegelerin Bursa'ya dönüşlerinde kendileri için parlak bir tören düzenlenmişse de bilahare halk tarafından pek sevilmeyen Ahmet Nuri aleyhine tepki oluşmuş ve Kendisi zorunlu olarak Bursa'dan uzaklaştırılmıştır. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, a.g.e., s. 191-192 Sami Önal, **Hüsrev Gerede'nin Anıları**, İstanbul 2002 s. 97.

¹⁰ İçişleri Bakanlığı Arşivine göre Divan-ı Harbi Üyesi olan Mirliya Mustafa Paşa Bursa Valiliğine 25 Eylül'de atanmıştır. Bkz. Erdeha, a.g.e., s. 338.

lerde bulunmak üzere İstanbul'a gönderilmiş olan Yüzbaşı Selahattin'in (Bekir Sami Bey'in yaveri) 3 Eylül'de Bursa'ya gelişinde, İstanbul'da edildiği bilgiler doğrultusunda Valinin İstanbul'a geri gönderilmesinin gerekli olduğunu beyan etmesine karşılık, Bekir Sami Bey, kendisini Bağdat'tan beri tanıdığını ve bir fenalığını görmedikçe Onu kovamayacağını belirtti. Ancak bu sırada gerçekleştirilen Sivas Kongresi sonrasında Heyet-i Temsiliye'nin İstanbul'la irtibat kesme kararı, İstanbul teşkilatının Valinin mutlaka uzaklaştırılması telkinleri ve Vali Mustafa Paşa'nın millî Harekete Karşı olumsuz tutumu ile İstanbul'la irtibatını sürdürmeğe çalışması üzerine Bekir Sami Bey'in de katılımı ile aralarında Yüzbaşı Selahattin ve Yarbay Rahmi Bey'in de bulunduğu subaylar Valiyi görevinden uzaklaştırma faaliyeti içine girdiler. Nihayet alınan tertibat sonucu Vali Mustafa Paşa görevinden ayrılmak zorunda kaldı. Kendisi 4-10-1919 da yani Damat Ferit Paşa Hükümetinin düşmesinden sonra muhafaza altında Mudanya'ya götürülerek oradan İstanbul'a gönderildi. Bu gelişme üzerine Ahmet Anzavur da ayrı olarak İstanbul'a gitti.¹¹ Bundan sonra Bursa tamamen Heyet-i Temsiliye'ye bağlandı. Mustafa Kemal Paşa Bekir Sami Beyi uyarımasından sonra, daha önce gizli ve illegal olarak faaliyetini sürdüren millî Teşkilât yani Reddi İlhak Cemiyeti ile diğer cemiyetler birleştirilerek, 5 Ekim'de resmen Müdafai Hukuk teşkilâtı olarak kuruldu. Bunu Bekir Sami Bey, Sivas'ta bulunan Heyet-i Temsiliye'ye 18 Ekim'de "...Kongre mukarreratı vasil olduktan ve iş alenen icraya başladıktan sonra mevcut bilumum millî cemiyetleri Anadolu ve Rumeli Mudafaa-i Hukuk Cemiyeti namı ile tevhid ve Kongre mukarreratını tatbik başladım" diyerek bildirecektir.¹² Bilâhare 7 Ekim'de Mustafakemalpaşa'da, yine Ekim ayı içinde Yenişehir'de, Kasım 1919 da da Orhanlı ve Karacabey Kazalarında Müdafai hukuk Teşkilâtları kuruldu.¹³ Bu gelişmelerin yanı sıra 10 Ekimde

11 Sofuoğlu, a.g.e., s. 188-190, Selçuk, a.g.e., 2.K s. 120-122, Erdeha, a.g.e., s. 340, Yüceer, a.g.e., s. 19-20.

12 Nufuk , C. 3 Vesika 155b ve 155c, Sofuoğlu, a.g.e., Ayrıca Bursa'daki millî örgütlenme için bkz. Yüceer, a.g.e., s. 43 v.d.

13 Sofuoğlu, a.g.e., s. 121-122 ve 190-194, Türk İstiklal Harbi (T.İ.H.) C.2 K.(kısm) 2 s. 33 ve 37, Eğilmez, a.g.e., s. 189.

Bursa'da Kuvay-ı millîye lehinde ve halk üzerinde çok olumlu tesir bırakan bir miting tertiplendi.¹⁴

Diğer taraftan Ali Rıza Paşa Hükûmeti Heyet-i Temsiliye ile irtibat kurduktan sonra Anadolu'da tasarruflarda bulunmaya başladı. Bu çerçevede boş bulunan Bursa Valiliğine ikinci defa 11 Ekim'de Ebubekir Hazım Bey tayin edildi.¹⁵ Ebubekir Hazım Bey'in dört ay süren bu ikinci valiliği sırasında, iktidardan düşmüş olan Damat Ferit Paşa ve Taraftarlarının tekrar iktidarı ele almak ve Anadolu'da kontrolü ele geçirmek için millî Hareket ile Hükûmete karşı giriştikleri faaliyetler neticesinde Bursa bölgesinde de bazı hareketler başladı. Zaten Bursa'da Gümülcineli İsmail Bey zamanında teşkil edilen guruplar Millî Hareket aleyhinde faaliyet halinde idiler. Şimdi bunlara Vali Mustafa Paşa tarafından bir günde tamamı hapisten çıkarılmış olan Nigehbancılar da eklenmişti. Bu gelişmeler ve yapılan propagandalar sonucu Bursa Vilâyetinde, özellikle Yenişehir, Mustafakemalpaşa ve Karacabey yöresinde bazı karışıklıklar çıktı. Bu karışıklıklar 56. Tümen Kumandanı Albay Bekir Sami Bey ile birlikte, Vali tarafından alınan tedbirlerle önlendi.¹⁶

Bu sırada bir taraftan da 7 Ekim tarihli beyanname ve 9 Ekim tarihli mebuslar seçimine mahsus kararname doğrultusunda Bursa'da da seçim faaliyetleri sürdürülmekteydi. Nihayet yapılan seçimler sonucunda Bursa'dan Hasan Fehmi Efendi (Hakim) , Osman Nuri Bey (Dava vekili) , Hacı İlyas Efendi (müderris) , Ahmet Münir Bey (maliye müfettişi) mebus seçildiler.¹⁷

Bu sırada Ocak 1920 de Reşit Bey, Padişah adına Bursa'ya gelerek, Emin (Erkul) Bey'in evinde Bekir Sami Beyle görüştü. Görüşmede, Milli Harekete karşı tavır alması karşısında, Padişahın Kendisine istediği her şeyi vereceği, bu çerçevede 20 bin Sterlin verilerek, Paşalık rütbesiyle

14 Sofuoğlu, a.g.e., s. 192.

15 Ebubekir Hazım Tepeyran, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları**, İstanbul 1982 s. 11, Erdeha, a.g.e., s. 342.

16 Sofuoğlu, a.g.e., s. 206-208, Erdeha, a.g.e., s. 342-343, Orhan Hülagü, **Milli Mücadele'de Bursa**, İstanbul 2001 s. 53.

17 Mahmut Goloğlu, **Sivas Kongresi**, C. 2, Ankara 1969 s. 295-303, ek. 1, Sofuoğlu, a.g.e., s. 203-204.

Anadolu kuvvetlerinin başına getirileceğini söyledi. Ancak bu teklifi Bekir Sami Bey reddetti.¹⁸

Bilâhare Vali Ebubekir Hazım Bey 8 Şubat 1920 de Sadrazam Ali Rıza Paşa tarafından Dahiliye Nazırlığına getirildi. Yerine ise Dahiliye Nazırı Müsteşarı Keşfi Bey atandı. Bu sırada Hükûmet ile Heyet-i Temsiliye arasında bir takım sıkıntılar yaşanmaktaydı. Heyet-i Temsiliye, Hükûmetin tayin ettiği bazı vali ve kumandanlara, milli hareketin aleyhinde olduğu gerekçesiyle karşı çıkmaktaydı. Bu ortamda Mustafa Kemal Paşa Keşfi Beyin valiliğine karşı çıktı. Bu doğrultuda kolordu ile tümen komutanlıklarına gönderdiği talimatlarla yapılan tayini uygun bulmadığını belirtti.¹⁹ Ancak Keşfi Bey Ali Rıza Paşa Hükûmetinin yanı sıra, Salih Paşa Hükûmetinin istifasına kadar valilik görevini sürdürecektir.

Vali Keşfi Bey döneminde bölgede karışıklıklar artmıştır. İlk olarak şimdi Dahiliye Nazırlığına getirilmiş olan Ebubekir Hazım Bey'in, gerekli tedbirlerin alınması için Bursa Valiliğine gönderdiği ve içinde isimlerin de yer aldığı rapordan anlaşıldığına göre , Millî Hareket karşıtlarınca Bursa'da isyan çıkartmak ve Bekir Sami Bey'e suikast düzenlemek üzere girişimde bulunuldu. Bunun üzerine 56. Fırka Komutanlığınca araştırma başlatıldı. Araştırma sonucu bu işle ilgileri tespit edilen Hürriyet ve İtilaf Fırkası Bursa Şubesi Başkanı Aziz Nuri ile Eski Müftü Ömer Fevzi ve bunlara yardımcı bulunan beş kişi tutuklandı.²⁰ Bundan sonra 26 Marttan itibaren Şubat ayında başlamış olan Anzavur Ahmet ayaklanması şiddetlendi. Ayaklanma Gönen ve Biga'dan Mustafakemalpaşa ve Karacabey'e kadar yaygınlaştı. Bu sırada İstanbul'un işgalinden sora İstanbul ile irtibatı kesme kararı doğrultusunda Anadolu'daki denetimi kaybolmuş olan Salih Paşa Hükûmeti, Anadolu'daki en kıdemli komutan olan 14. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa vasıtası ile askeri birlikler üzerinde denetimi sağlayarak ve Hükûmete yakın Valiler vasıtasıyla Anadolu'daki kontrolü

18 Yüceer, a.g.e., s. 40-41.

19 Erdeha, a.g.e., s. 344-345, *Nutuk* , C. 1 s. 383 v.d. ile C.3 vesika 236, Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, a.g.e., s. 293-296.

20 Yüceer, a.g.e., s. 41.

tekrar sağlama çabasına girmişti. Ancak Bu sırada her taraftan baskı gören Salih Paşa Hükümeti istifa edecektir. Hükümetin girişimine olumlu cevap veren ve faaliyete girişen Yusuf İzzet Paşanın tutumu Ankara'ca hoş karşılanmadı. Kendisi Hükümetin İstifasından sonra Ankara'nın isteği üzerine Bursa'da 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey Tarafından uygun bir yolla Ankara'ya gönderildi.²¹ Aynı şekilde Bekir Sami Bey, Keşfi Beyi 13 Nisan'da valilikten uzaklaştırarak, Onu da İstanbul'a yolladı. Kendisi Vali Vekili olarak valilik görevini de üzerine aldı.²² Bekir Sami Bey bu görevi, Ankara'da Büyük Millet Meclisinin açılışından sonra 24 Nisanda Ankara Tarafından Hacim Muhittin Beyin fevkalade yetkilerle tayinine kadar sürdürdü.²³ Bekir Sami Bey bu dönemde Vilayetin idaresini kumandanlık dairesinden yürüterek, Ankara ile irtibat halinde Kuvay-ı Milliye'nin nüfuzunun genişletip çoğaltmak için çalıştı. Bu doğrultuda bir takım tayinler de yaptı. Nitekim Polis Müdürü Zeynelabidin Beye işten el çektirerek, yerine Nuri Bey tayin etti. Ayrıca Yenişehir, Orhangazi ve Orhaneli kaymakamları sırasıyla Tahsin, Tevfik ve Hüsnü beylere de işten el çektirerek, Onları Vilâyet merkezinde alıkoydu.

Bunların yanı sıra Ahmet Anzavur'a karşı Mukabele ve müdafaada bulunmak üzere Merkez Hapishane ve tevkifhanesinde bulunan bazı kişileri tahliye edip silâhlandırdı. Bu şekilde güçlendirilen millî kuvvetleri Karacabey ile Mustafakemalpaşa taraflarına sevk etti. Ayrıca posta hane ve telgrafhaneye şiddetli sansür uygulayarak, Millî Mücadele aleyhtarı bazı İstanbul gazetelerinin Bursa'ya sokulmasını men etti. Bilâhare Hacim Muhittin Beyin göreve başlamasından sonra da tayinlere devam edildi. Nitekim Hacim Muhittin Bey de eski Üsküdar Jandarına Tabur Kumandanı

21 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, a.g.e., s. 310 v.d., Cebesoy, a.g.e., s.342 v.d., Anzavur Olayı için bkz. Sofuoğlu, a.g.e., s.281 v.d. ile 322 v.d.

22 Erdeha, a.g.e., s. 347-348, Bursa'nın işgalinden sonra İstanbul Hükümetince Hüdevendigâr vilayetinin tanzim ve ıslahı için Bursa'ya gönderilmiş olan Mülkiye Müfettişleri Esat ve Badi beylerin Dahiliye Nezaretine sundukları raporda; Keşfi Bey'in, Bekir Sami Bey'in her halükarda idareye müdahalesine tahammül edemeyerek vekaleti Bekir Sami Bey'e devredip valilikten ayrıldığını ifade etmektedirler. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Babı-Ali Evrak Odası (BOABEO)** Umumi No: 348223.

23 Şerafettin Turan, **Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri ve Hacim Muhittin Çarıklının Kuvay-ı Milliye Hatıraları**, Ankara 1967 s. 257, Yukarıda adı geçen müfettişlerin raporunda Hacim Muhittin Beyin göreve başlama tarihi 28 Nisan olarak belirtiliyor. **BOABEO** Umumi No: 348223.

Remzi Beyi Jandarma Alay Kumandanlığına, eski Gebze Bölük Kumandanı Nail Beyi Tabur Kumandanlığına tayin etti. Bundan sonra, 647 piyade ve 98 nefer süvariden oluşan jandarmanın miktarı, 1. Tabur 743 piyade ve 87 süvariye, 2. Tabur 473 piyade ve 87 süvariye çıkarıldı. Ayrıca Kuvay-ı Milliye'ye karşı olan bazı adliye hakimlerini ve kadırlarla müftüleri azletti. Yine Maarif Müdürü Mustafa Nuri, İstansik Müdürü Osman, Evkaf (Vakıflar) Müdürü Nafiz, Maarif Müfettişi Bayram Fehmi Bey ve Efendiler görevlerinden alınarak İstanbul'a gönderilerek, yerlerine başkaları tayin edildi. Bu arada Ziraat Müdürlüğüne Rıza Bey, Defterdarlığa Zekâf bey getirildi. Mudanya Kaymakamı Ali Rıza Bey'in Ankara Hükümetince Erzincan Mutasarrıflığı'na nakledilmesi üzerine de buraya Manisa Sancağı'na bağlı Babaköy Nahiyesi eski Müdürü Bahri Efendi getirildi.

Bunların yanı sıra Hacim Muhittin Bey Kuvay-ı Milliye'nin ihtiyacını karşılamak üzere Okruva Resmî ile Duyun-u Umumiye gelirlerine el koyup, Karacabey'deki Hümayun Çiftliği'ni ve rüsûmat-ı devairini (gümrük dairelerini) Vilayet Defterdarlığı'na bağlayarak idare ettirmeğe başladı. Bütün bunların yanı sıra Yalova, İznik ve Adapazarı gibi bazı kazaları Bursa'ya bağlayarak, buralardan ve diğer yerlerden topladığı kişileri Kuvay-ı Milliye'ye katarak İzmit taraflarına sevk etti.²⁴

Bu şekilde bu tarihten Bursa'nın Yunanlılarca işgaline kadar, 56. Fırka Kumandanı Bekir Sami Bey ile Vali Hacim Muhittin Bey uyum içinde çalışmışlardır. Bu dönemde yukarıda sözünü ettiğimiz Ahmet Anzavur ayaklanmasından, alınan tedbirlerle Bursa bölgesinin uzak tutulması başarılacaktır. Bu çerçevede Ali Fuat Paşa da 19 Nisan'da Bursa'ya gelmiş, ulema ve ileri gelenlerle bir görüşme yapmıştır. Bu girişimler sonucu Bursa'da Milli Hareket daha da canlandırılacaktır.²⁵

Bursa'nın Yunan Kuvvetlerince İşgali

Bilindiği gibi 15 Mayıs 1919 da İzmir'e çıkarma yapan Yunanlılar, İzmir'in işgaline müteakip 17 Mayıs'ta Urla ve Çeşme'yi işgal ederek, biri

24 BOABEO Umumi No: 348223.

25 Erdeha, a.g.e., s. 354-355, Cebesoy, a.g.e., s. 353-356.

deniz yoluyla Ayvalık istikametine olmak üzere İzmir'in doğusu ile kuzeyine doğru üç koldan ilerleyerek, 26 Mayıs'ta Manisa'yı 29 Mayıs'ta Turгутlu'yu işgal etmişlerdi. Bu sırada 29 Mayıs'ta Ayvalık'a çıkarma yapan Yunanlılar bilahare burayı da işgal etmişlerdi. Yunanlıların bu işgallerine karşı alelacele oluşturulan milli kuvvetler direniş göstermiş ve şiddetli çatışmalar olmuştu. İşgallere karşı direniş ve çatışmalar sürerken İtilâf Devletleri adına Karadeniz Ordusu Başkumandanı General Milne'nin devreye girmesiyle yapılan görüşmeler sonucu, Milne Hattı olarak bilinen, Ayvalık- Kozluca ile Manisa'nın kuzeyinden, Soma- Akhisar ile Salihli'nin batısından, Aydın ile Ödemiş'in doğusundan geçip Büyük Menderes Boyunca uzanan hat boyunca işgal sınırlandırılmış ve çatışma durdurulmuştu.²⁶

Diğer taraftan İtilâf Devletleri temsilcileri Mondros Mütarekesinden sonra Osmanlı Devletine imzalatılacak barış antlaşması için Şubat 1920 de Londra'da, Nisan 1920 de İtalya'nın San Remo kentinde bir araya gelmişler ve çok ağır şartları ihtiva eden barış antlaşmasının esaslarını tespit etmişlerdi.²⁷ Daha sonra Osmanlı Devleti temsilcileri Paris'e davet edilmiş ve Tefvik Paşa başkanlığındaki Osmanlı Heyeti Paris'e gelmiş, işte bu heyete 11 Mayıs 1920 de barış antlaşması şartları bildirilmişti. Ancak Tefvik Paşa barış şartlarını çok ağır bularak İtilaf Devletleri temsilcilerine böyle bir ultimatomu imza edemeyeceğini bildirip İstanbul'a dönmüştü.²⁸ Diğer taraftan 23 Nisan 1920 de Ankara'da açılmış ve 30 Nisanda Türk millî iradesini sadece TBMM'nin temsil ettiğini Büyük Millet Meclisi reisi Mustafa Kemal Paşa tarafından tüm Avrupa devletlerine bildirilmişti. Bilâhare 22 Mayısta san Remo kararlarını ele alan TBMM'si kararları kabul edilemez olarak değerlendirmiş ve açıklamıştı.²⁹ Ayrıca bu sırada TBMM'ne karşı olan ayaklanmaları bastırmış ve Kuvay-ı İnzibatiye birliklerini yenil-

26 İzmir'in işgali ve diğer işgaller ile direnişler hakkında geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, a.g.e., s. 47 v.d. – 89 v.d. ayrıca Milne Hattı hakkında geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, a.g.e., s. 222 v.d.

27 Sofuoğlu, a.g.e., s. 372, San Remo Kararları geniş bir özet için bkz. Kâzım Özalp, **Millî Mücadele**, C.1 Ankara 1985 s. 130-132.

28 Özalp, a.g.e., C.1 s. 127, T.İ.H; C.2, K.2, s.180-182, Salahi R. Sonyel, **Kurtuluş Savaşında Batı Siyasamız, Nisan 1920- Mart 1921**, Ankara 1981 s. 340.

29 Sofuoğlu, a.g.e., s. 372-373, Özalp, a.g.e., C1, s. 129, **TBMM Zabıt Ceridesi** Devre I C.2, Ankara 1940 s. 11v.d.

giye uğratmış olan Millî Kuvvetler, İzmit önlerine kadar gelmişlerdi ki bu durum karşısında İngiliz mevzilerinin tehlikeye düştüğünü ifade eden General Milne takviye kuvvetleri istemişti. İşte bütün bu gelişmeler üzerine İtilaf Devletleri hem San Remo kararlarını kabul ettirerek imzalatmak ve buna karşı direneceği bilinen Millî Kuvvetleri etkisiz hale getirmek, hem de İstanbul ve Boğaz bölgesinin savunulmasına yönelik takviye kuvvetler sağlamak için kuvvet kullanma yoluna gidildi.³⁰ Bilahare alınan karar doğrultusunda Yüksek Konsey tarafından bu işlere gönüllü talip olan Yunan kuvvetlerinin ilerlemesine izin verildi.³¹ Bu gelişmeler çerçevesinde gerekli hazırlıklarını tamamlayan Yunanlılar, 22 Haziran 1920'de Milne Hatı'nı aşarak üç koldan Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeğe başladılar.³²

Bu gelişmeler karşısında TBMM Hükümeti Batı Cephesi oluşturulmasına karar verdi. Bu doğrultuda TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa 21 Haziranda Batı Cephesi Komutanlığına Ali Fuat Paşanın getirileceğini açıkladı. Bilahare 24 ve 25 Haziran tarihlerinde Ankara'ca alınan karar ve yayınlanan genelge doğrultusunda Batı Cephesindeki birlikler yeniden düzenlenerek, Batı Anadolu'daki bütün kuvvetler Batı Cephesi Komutanlığı'na bağlandı. Cephe Komutanlığına yukarıda ifade edildiği gibi Ali Fuat Paşa getirildi. Ayrıca birlikler yeniden düzenlenerek, atamalar yapıldı. Bu çerçevede İzmir Kuzey Kolordu Komutanlığına Albay Kâzım Bey (Özalp), 20. Kolordu Komutanlığına Albay Bekir Sami Bey (Günsav) getirildi. Ancak bu sırada Bursa'da bulunan Bekir Sami Bey, Yüzbaşı Hüseyin Rahmi Beyi (Apak) birkaç kişi ile 20. Kolordu Karargahına gönderdi. Kendisi ise Bursa'nın savunulması için tedbirler almak üzere Bursa'da kaldı.³³

30 Sofuoğlu, a.g.e., s. 373, T.İ.H. C.2, K.2, s.180-182.

31 Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.2, Ankara 1973 s. 88 Michael Llewelyn smith, **Anadolu Üzerindeki Göz**, İstanbul 1978 s.140-142; Sofuoğlu, a.g.e., s. 373-374.

32 Özalp, a.g.e., C.1, s. 129-134; **Nutuk**, C.2, s. 460; Cebesoy, a.g.e., s. 423; Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım (Millî Mücadele)**, İstanbul 1962 s. 140, Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.3, Ankara 1973 s. 144-145; Sebahattin Selek, **Millî Mücadele Ulusal Kurtuluş Savaşı**, C.2, Ankara 1971 s. 813-817, T.İ.H. C.2, K. 2, s. 274-277; Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara 1983 s. 187-189; Tefik Doğanant, **Bursa Bölgesinde Yapılan Savaşlar**, İstanbul 1940 s. 29.

33 Cebesoy, a.g.e., s. 424, Selçuk, a.g.e., K.2, s. 229- 233, Belen, a.g.e., s. 188, T.İ.H. C.2, K.2, s.214, Sofuoğlu, a.g.e., s. 377.

Bu gelişmeler olurken 25 Haziranda İngilizler Yunan hareketinin önünü açmak bu arada Bursa'daki millî direnişi kırmak gayesiyle Mondros Mütarekesi'nin ilgili maddelerini bahane edip Mudanya'ya asker çıkararak, şehirde bir gösteri yürüyüşü yaptılar. Bilahare aynı şeyi 26 Haziranda Gemlikte tekrarladılar. Bu gelişmeleri Bursa Valisi Hacim Muhittin Bey şiddetle protesto etti. Bilâhare adı geçen yerler Bursa'dan gönderilen 56. Tümen mensup bir kısım kuvvetle desteklenen milli kuvvetlerce savunuldu. Bu olay 12 Temmuzda Gemlik Kaymakamlığı'ndan Dahiliye Nezareti'ne yazılan rapordan anlaşıldığına göre şöyle gelişti. 6 Temmuz Salı günü sabahleyin İngiltere donanmasından bir zırhlı iki torpido ve birkaç istimbote ile şalâp odan oluşan bir filo Gemlik Limanı'na gelip yanaşması üzerine, Kuvayı Milliye tarafından Gemlik Kaymakamlığı'na getirilmiş olan Cemil Efendi, Jandarma ve polis memurları ile ahaliden silâhlandırdığı bazı kişilerle İngiliz Donanması'na karşı şehir merkezinden İlçeyi müdafaaya teşebbüs etti. Bunun üzerine donanmadan açılan ateş sonucu Şehirde önemli ölçüde tahribat meydana geldi. Mukavemetin kırılmasından sonra İngilizler şehre asker çıkardılar. Arkasından İşgal Kumandanı şehirde sıkı yönetim ilân etti ve İlçe Kaymakamlığı ile diğer memurluklara Kuvayı Milliye karşıtı kimselerden yeni tayinler yaptılar. Bu şekilde kaymakamlığa Yusuf Kemâl Efendi getirildi. Bu arada işgal günü Karsak Derbendinde 9 Müslüman Türk Ermeniler tarafından katledildi.³⁴ Bu şekilde buradaki çatışmalar Bursa'nın Yunanlılar tarafından işgaline kadar sürecektir.

Bölgede bu gelişmeler olurken yukarıda belirttiğimiz gibi üstün kuvvetlerle taarruza geçen Yunan kuvvetleri, henüz tam teşkilatlanamamış Millî Kuvvetlerin zayıf kalan direnişi karşısında hızla ilerleyerek, sırasıyla Akhisar'ı, Salihli'yi, Soma ve Kırkağaç'ı 24 Haziran'a kadar işgal ettiler. Bundan sonra biraz duraklayan Yunan hareketi 29 Haziran'da tekrar başladı ve 30 Haziran'da Balıkesir işgal edildi. Bu sırada Balıkesir ve Mustafakemalpaşa muntakasındaki Türk kuvvetlerine kuzeyden bir darbe indirmek gayesiyle 1 Temmuz'da Limni Adası'ndan hareket eden bir kısım Yunan birlikleri birkaç

34 BOABEO Umumi No: 348223, Sofuoğlu, a.g.e., s. 378-379, Turan, a.g.e., s. 258-266, Eğilmez, a.g.e s. 39 v.d., Rahmi Apak, *İstiklal Savaşında Garp Cephesi Nasıl Kuruldu*, İstanbul 1990 s. 165 v.d., Selçuk, a.g.e., K.2, s. 233, Arkoğlu, a.g.e., s. 140, Hilagü, a.g.e., s. 105 v.d., T.İ.H. C.2, K.2, s. 287-288.

torpido eşliğinde 8 nakliye gemisiyle 2 Temmuz'da Erdek ve Bandırma'ya çıktılar. Bilâhare Karacabey ve Susurluk'a doğru ilerlediler.

Bu sırada Millî Kuvvetler Bursa'yı savunmak üzere 500 ile 600 nizamîye eri ile bir kısım Kuvay-ı Milliye Karacabey şosesi üzerinde Bursa'ya bir buçuk iki saat mesafede Beşevler mevkiinde Ulubat Köprüsü civarında siper ve hendek kazarak mevzilenmişlerdi. Ancak yukarıda belirttiğimiz gibi İngilizlerin de desteklediği ve üstün silâh, araç ve gereçlerle donatılmış Yunan kuvvetleri 7 Temmuzda Bursa üzerine harekete geçtiler. Bu kuvvetleri Ulubat civarındaki iki bin beş yüz kişiden az ve morali bozulmuş birliklerce uzun süre durdurulması mümkün değildi. Nitekim Batı Cephesi Komutanlığı birliklerin ciddi muharebe kabul etmeyerek, vakit kazanmak ve toparlanmak üzere Bursa'nın doğusuna çekilmesi kararını aldı. Bu doğrultuda, esasında mümkün olduğunca Bursa'da kalmaya çalışan Bekir Sami Bey, şehri tahliye için gerekli hazırlıkların yapılması ve tedbirlerin alınmasından sonra 8 Temmuz sabahından itibaren Bursa'yı tahliye etmeğe başladı. Bilahare de aynı gün Yunanlılar ciddi bir mukavemetle karşılaşmadan şehri işgâl ettiler. Bekir Sami bey ile Vali Hacim Muhittin Bey ve beraberindekiler Şehir'den ayrılışlarından iki saat sonra İnegöl'e ulaştı. İki saat burada kalan Heyet bilâhare Bozüyük' hareket etti. Buradan da Bekir Sami Bey 56. Fırka subaylarını bırakarak Eskişehir'e hareket etti.

Yine aynı gün işgâl kuvvetlerinin Bursa merkez kumandanlığını yürüten Miralay Mavridis Hükümet Konağı'na gelerek üst kattaki 6 odayı işgal edip yerleşti. 10 Temmuz'da bir Albay komutasında 6'ncı Deniz Alayı, bir dağ topçu bataryası, bir süvari bölüğünden kurulu bir Yunan birliği İnegöl ve Yenişehir istikametinde güvenliği sağlamak üzere Kestel'e doğru ilerledi ve Çataltepe ile Kızıltepe mevkiine yerleşti. 4'üncü Alayın 4'üncü Taburu ise İngiliz birliklerinden kenti devralmak üzere Mudanya'ya gitti.³⁵

35 Yukarıda sözünü ettiğimiz Esat ve Badi beylerin raporuna göre 56. Fırkanın mevcudu 800 ile 1000, Kuvay-ı Milliye'nin mevcudu ise 300 kadardı. 7, 8 Temmuzdaki Yunan saldırısı sırasında millî kuvvetler 300 kadar maktul verdi. Arkasından bir mülazım kumandasında dört süvari şehre geldi. Bilahare 200 kadar Yunan süvarisi şehri abluka altına aldı. Bunu takiben iki tabur piyade peyderpey şehre girdiler. Kendilerine ahali tarafından mukabele ve direnme olmadı. **BOABEO** Umumi No: 348223; Ayrıca Yunan hareketi ve Bursa'nın işgali ile ilgili geniş bilgi için bkz. Sofuoğlu, a.g.e., s. 374 v.d., Özalp, a.g.e., C.1, s. 134 v.d., T.İ.H. C.2, K.2, s. 184 v.d., Hülagü, a.g.e., s. 100 v.d. Cebesoy, a.g.e., s.422 v.d., Eğilmez, a.g.e., s.58-60, Yüceer, a.g.e., s. 69 v.d.

Bursa İşgalinin Meclisteki Yankısı

Bursa'nın Yunanlılarca işgali TBMM'de büyük bir üzüntü meydana getirdi ve tepki doğurdu. Yapılan görüşmelerde bir çok kişi tedbirsizlikle suçlandı. 10 Temmuz günü Trabzon mebusu Hamdi Bey (Nebioğlu) ve 30 arkadaşınca verilen önerge ile, Bursa'nın işgali ve işgal sonucunda oradaki Müslüman halkın uğradıkları kötülük ve zulümlerin üzüntüsüne Meclisin katıldığıнын bir belirtisi olarak, oturuma yirmi dakika ara verilmesi ve Başkanlık kürsüsünün siyah bir örtü ile örtülmesi istendi. Bunun üzerine oturuma yirmi dakika ara verildi ve kürsü de siyah bir örtü ile örtüldü. Bu örtü bir daha zaferin kazanılıp Bursa'nın geri alınmasından sonra kaldırılacaktır.³⁶ Bunun yanı sıra milletvekilleri Millî cephelerin bozulması ve Bursa'nın düşüşü ile ilgili şiddetli tenkitlerini sürdürmekte ve mesullerini aramaktaydı. Mustafa Kemal Paşa ve İsmet Beyin (İnönü) çabaları milletvekillerini yatıştırmadı. 13 Temmuz 1920 günkü oturumunda milletvekilleri, taksirat ve idaresizliklerinden dolayı 20. Kolordu Kumandanı Albay Bekir Sami Bey, Bursa Valisi Hacim Muhittin Bey ve Alaşehir Kumandanı Aşir Beyin niçin Yüce Divana gönderildiklerini sordular. Bunun üzerine konuyla ilgili gizli oturum yapıldı. Bu oturumda yapılan tartışmalardan milletvekillerinin adı geçen üç kişi üzerinde durduğu anlaşıldı. Sonuçta Garp Cephesi Kumandanlığına konuyla ilgili tahkikat açılması kararlaştırıldı. Yapılan tahkikat neticesinde ise, Albay Bekir Sami Bey 20. Kolordu Kumandanlığından alınarak, Antalya ve Havalisi Komutanlığı'na atandı. Bilahare buradan da alınarak Kuzey Kafkasya Askerî Murahhaslığı'na getirildi. Bir müddet sonra yani 1921 yılında Bekir Sami Bey fiilen komutanlık görevinden çekildi. görevinden alınarak emekliye sevk edildi. Aşir Beyin görevi ise daha önce başka bir olay yüzünden değiştirilmiş olduğundan hakkında herhangi bir işlem yapılmadı.³⁷

36 Cebesoy, a.g.e., s. 434-435, TBMM Zabıt Ceridesi Devre 1 C.2, s. 217 v.d.

37 Sofuoğlu, a.g.e., s. 388, Nutuk, C. 3, s. 461-465, İnönü, a.g.e., C. 2, s. 210-211, Konuyla ilgili Meclisteki tartışmalar için bkz. Goloğlu, Üçüncü Meşrutiyet, Ankara 1970, s. 210 v.d., TBMM Zabıt Ceridesi Devre 1, C. 2, s. 217 v.d. Yüceer, a.g.e., s. 83 v.d.

İşgalin İlk Günlerinde Bursa'daki Vaziyet

Yukarıda belirtildiği gibi Bursa'nın Milli Kuvvetlerce boşaltılacağına anlaşılması üzerine, işgalden bir iki gün önce Bursa eşrafı ve ahalisinden bazıları Belediyede toplantılar yaparak, mütecevizden ahalinin can ve mallarını mümkün mertebe korumak ve işgalden dolayı ortaya çıkacak olayları tahkik ve izale etmek maksadıyla bir temsil heyeti oluşturdular. Bu heyet bu yönde yani işgalin olumsuz gelişmelerini önlemeye yönelik olarak, işgalin üçüncü günü mahalli hükümetin tekrar teşkilatlandırılması ve Vali Vekâletine Mektupçu Sadık Vicdani Beyin getirilmesine kadar Yunan Kumandanlığı ile ilişki ve irtibatta bulundular. Ancak işgali takip eden birkaç gün zarfında, işgalin kötü sonuçlarına şahit oldular. Yani İşgalin ilk günlerinde Yunanlıların şehirde ve köylerde yaptıkları büyük yağma ve talanlarına mani olamadılar. Nitekim Mülkiye Müfettişleri Esat ve Badi Beylerin 17 ve 18 Temmuz 1920 de Dahiliye Nezaretine gönderdikleri raporlar ile 12 ile 21 Temmuz 1920 arasında İstanbul'a gönderilen telgraflardan anlaşıldığına göre, İşgalin ilk günlerinde Yunan işgal kuvvetinin Bursa ve on kilometre ilerideki havalide bulunan dört beş bin kişilik işgal kuvvetinin iaşesi için lazım gelen erzak ile diğer ihtiyacın İşgal kumandanlığınca peşin para ile tüccar ve ziraat erbabından satın alma yönüne gidildi ise de Yunan askerlerinden pek çoğu Bursa Ovasındaki mahsulleri ve ekinleri, bağ ve bahçeleri külliyetli miktarda talan edip yağmaladılar. Bu sırada tesadüf ettikleri ve tarlalarda çalışan çiftçi, orakçı, amele gibi Müslüman halkı yaraladılar, birçoğunu da katlettiler. Bu şekilde beş bin kişiyi bulan Yunan askerleri bağ ve bahçeleri talan ettiler. Bu sırada işgalden doğan karışıklıktan ve Yunanlılardan aldıkları destekten cesaret alan Bursa civarı Rum köyleri ahali de, Müslüman köylerine saldırarak halkı taciz ettikleri gibi, köylerde bulabildikleri büyük ve küçük baş hayvanlarla kıymetli eşyaları gasbettiler. Bu olaylar sırasında Bursa hükümet merkezi dahilinde 38 kişi olmak üzere, katlettikleri Müslüman sayısı köylerde katledilenlerle birlikte yüz kişiyi aşmaktaydı.³⁸

38 BOABEO Umumi No: 348223, Sofuoğlu, a.g.e., s. 390.

Bursa ve çevresinde bu gelişmeler yaşanırken Yunan işgal yönetimi, Bursa'ya bağlı karakollara jandarmanın askeri gönderildiği gibi Yunan Kumandanlığınca da yardımcı kuvvet olarak yüz kişilik bir askeri müfreze yerleştirilmek üzere karakollara dağıtıldı. Ayrıca asayişin temin bahanesiyle, Bursa Havalisi İşgal Kumandanı Miralay Çirolis imzasıyla yayınlanan dört kıta beyanname ile Müslüman ahaliden yirmi dört saat zarfında ellerinde bulundurdukları her türlü silahı Yunan Merkez Kumandanlığına teslim etmelerini istedi. Ayrıca telefon ve telgraf tellerini koparan kimselerin idam cezasıyla cezalandırılacaklarını belirtti. Bunların yanı sıra Yunan Drahmisinin piyasa değerinin on üç kuruş olduğunu ve her türlü alışverişlerde drahminin bu fiyatla alınıp verileceğini de belirtti ki bu durum Yunanlıların bölgeye yerleşmeğe çalıştıklarını göstermektedir.³⁹ Yunanlılar bu bildirimlerini işgalden iki üç gün sonra eski öğretmen İbrahim Hilmi tarafından Yoldaş adlı yerel gazete vasıtasıyla yayınlacaklardır ki bu gazetede yayın hayatı boyunca daha çok Yunan Kumandanlığı ile Bursa sivil yöneticilerinin bildirimleri yer alacaktır.⁴⁰

Bu şekilde Müslüman ahaliden ellerindeki av tüfekleri ve hatta balta ile oraklara varıncaya kadar tüm silahlar zorla toplandı. Bu sırada İslam ahaliye tahammül edilemeyecek ölçüde zulmettiler. Bir çoklarını da ki sayıları 40 ı aşıyordu, Kuvay-ı Milliye taraftarı gerekçesiyle tutukladılar. Bu gelişmeler üzerine İşgal Merkez Kumandanına baş vuran ve asayişin temini ve tutuklama işlerinin yerel yönetimce yapılması gerektiğini ifade eden mülkiye müfettişlerine, Yunan İşgal Kumandanı, bu kabil icraata ancak Yunanlıların salahiyyettar olduğunu ifade etti. Bu görüşme esnasında evvel-

39 Beyanname " ...asayişin temini için işbu araziye işgal ellediği ve herkesin iş ve güçleriyle meşgul olup umum ahalinin bilatefrik cins ve mezhep irz ve namusu din ve mezhebi ve mal ve hayatı temin edilmesi için tedabir-i lazime ittihaz olunduğu ve tarihi ilandan yirmi dört saat zarfında herkesin yedilerinde bulunan harp silahlarını mahalli merkez kumandanlığına teslim eylemeleri ve telefon ve telgraf tellerini kesip koparan kimselerin idam cezasıyla tecziye olunacakları ve Yunan Drahmisinin rayic-i piyasası on üç kuruş olup her türlü ahz ve i'tada Drahminin bu fiyatla alınıp verileceği..." ifade edilmekteydi. **BOABEO** Umumi No: 348223 18-19 Temmuz 1920 tarihli Esat ve Badi Beylerin Dahiliye Nezaretine raporları.

40 Konu ile ilgili bkz. Eğilmez, a.g.e., s.114.

ce Kendisine söz verdiği gibi, Valinin gelmesine kadar kısa süre için işgal ettiği odaların tahliyesi hatırlatılınca, Kendisinin verdiği söz hilafına, işgal ettiği odayı ve diğer daireleri katiyen tahliye edemeyeceğini, Kendisinin Merkez Kumandanı olması dolayısıyla Valinin fevkinde bulunduğunu beyan etti. Ayrıca gelecek Valiye kalabalık bir istikbal yapılmamasını, Türk polis müdürüyle jandarma kumandanının hakiki amiri kendisi olduğu için Osmanlı Hükûmeti memuru erkânınca kendilerine emir verilemeyeceğini, Vali salahiyetinin de bunun üstüne çıkamayacağını, Çünkü Sulh Konferansına karşı ancak Yunan Hükümetinin mesul vaziyette bulunduğunu, Osmanlı Hükümetinin ancak “mesul-u adiyе” ile meşgul olmaya yetkisi olabileceğini, “mesul-u mühimme” hakkında kararlar almaktan yasak bulunduğunu katı bir lisanla ve münakaşaya meydan bırakmayacak şekilde açık olarak ifade etti. Diğer taraftan Rum ahali aksine silahlandırıldı. Bu şekilde hareket etmelerindeki esas amaç, yerli Rumlarla birlikte bölgede tam bir hakimiyet oluşturmaktı.⁴¹

Nihayet bu girişimlerin arkasından Yunanlılar, Bursa’da tam bir işgal yönetimi oluşturdular. Nitekim işgal kuvvetinin Vilâyetin ihtiyaçlarını kolayca temin maksat ve gerekçesiyle Yunan işgal Kumandanlığı her nevi mal ve eşyanın ihracını yasakladı. Ayrıca serbestçe seyahat etmek hususunda da kısıtlamalar getirilerek, bazı mevkilerde kontrol noktaları oluşturuldu. Bu şekilde Yunanlılar Vilâyette her şeyi kontrol altına almışlardı. Bu doğrultuda Vilâyet halkından ve bilhassa muhacir ve milliyetçilerden İstanbul’a her ne suretle olursa olsun gitmek isteyenlere müsaade olunmayıp, ancak polis müdüriyetinden seyahat belgesi alıp da Yunan İşgal Kumandanlığınca mühim görülüp itimat edilenlere muhalefet edilmemekte gitmelerine müsaade olunmaktaydı. Bu arada işgal edilen Karesi (Balıkesir) ile havalisinden iltica eden ve Bursa’ya bağlı yerleşim birimlerinden gelmiş olan muhacirlere, geri dönmelerinde de bin bir müşkülât çıkarılmakta idi. Hatta bunlar arasından tutuklamalar yapmaktaydılar. Ayrıca şe-

41 BOABEO Umumi No: 348223; Sofuoğlu, a.g.e., s. 390-391.

hirden kaçarak Millî Kuvvetlere katılanların ailelerini de çok sıkıştırıyorlardı.⁴²

Diğer taraftan işgalden sonra İstanbul Hükûmeti (Damat Ferit Paşa Hükûmeti), Hüdavendigâr Vilâyetini kendilerine göre yeniden düzenlemek için yukarıda raporlarından sözünü ettiğimiz Mülkiye Müfettişleri Esat ve Badi Beyleri Bursa'ya göndermişti. Onlar da Bursa'ya gelip çalışmalarına başlamışlar ve Vilâyetin işgal sonrası genel durumunu İstanbul'a rapor etmeğe başlamışlardı. İşte bu çerçevede Esat ve Badi beyler 18,19-20 ve 21 Temmuz 1920 tarihli raporlarıyla, Vilâyetin bir müddet hükûmetsiz kalması Yunanlıların müdahalesinin genişletilmesiyle sonuçlanacağından, bu durumun mahalli halkın yeise düşmesini arttıracığından, hükümet işlerinin usulünce işlenmesi gerektiğinden bahisle, bunun temini ve mahalli halkın tatmini için Vilâyet makamına bir an önce gerekli seçim ve tayinlerin yapılmasını talep ettiler. Bu sırada tabi olarak Ankara Hükûmeti'nin tayin ettiği memurlar Millî Kuvvetlerin çekilmesiyle beraber onlarla birlikte Bursa'dan ayrılmışlardı. Aynı şekilde aynı tarihlerde Hüdavendigâr İstînâf Müddei-i Umumisi (savcı) Adliye Nezaretine gönderdiği rapor ile, Bursa civarındaki köylerle Orhaneli, Yenişehir ve İnegöl kazalarında silahlı kişilerin yağma kârlık ile insanları katlettikleri, bu hareketleri önleyecek yerel kuvvetlerin bulunmadığı, bu durumun Yunan işgalini genişletebileceği, bu halin sebep olacağı kötü neticelere meydan verilmemesi için vali, polis müdürü ve jandarma kumandanı ile kâfi miktarda zabıta kuvvetinin süratle tayin ve temin edilerek gönderilmesini istedi.⁴³ Nitekim bu sırada keşif taarruzlarında bulunan Yunanlılar, 6. Adalar Alayı ile 20 Temmuz'da

42 İzmir'in işgali üzerine Bursa'ya 905 hanede 3518 kişi iltica etmişti. Son işgal hadisesi üzerine de Akhisar, Soma, Balıkesir, Susurluk (Susurluk), Kırmastı (Mustafakemalpaşa), Karacabey, Manisa, Bandırma, Edremit, Biga ve havalisinden Bursa'ya bin hanede 3246 nüfus iltica etmişti. Bunlardan kudreti bulunanların bir kısmı tek başına, bir kısmı da iki üç aile birlikte kiraladıkları hanelere yerleşmişler, kudreti bulunmayanlar ise cami, mescit ve mektep gibi umuma ait yerlere yerleştirilmişler, ayrıca bunlardan geçimlerini temin edemeyenlerin işeleri de Muhacirin Müdüriyetince karşılanmakta idi. Bu arada memleketlerine geri dönmek isteyenlerin ancak parası bulunmayanların da ücretleri Mal Sandığından karşılanmaya çalışılmakta ancak yeterince para da bulunmamakta idi. **BOABEO** Umumi No: 348223, Eğilmez, a.g.e. s. 62-63 Valinin adı için bkz. s. 78.

43 **BOABEO** Umumi No: 348223.

Yenişehir'i alıp İnegöl'ün batısına kadar ilerleyeceklerdir.⁴⁴ Esat ve Badi Beylerin Raporları ile Dahiliye Nezareti Müsteşarı'nın Sadarete raporlarından anlaşıldığına göre, bilahare istenen bu atamalar, Vali vekaletine bakan Sadık Vicdanî Bey ile birlikte Ki, bilahare Valiliğe Ziver Bey getirilecektir, Esat ve Badi Beyler tarafından gerçekleştirildi. Bu şekilde Jandarma Alay Kumandanlığına Binbaşı İrfan Bey, Merkez Tabur Kumandanlığına Kıdemli Yüzbaşı Muhittin Efendi ile Polis Müdüriyetine Seyrüsefer Kalemî Müdürü sabıka Hüsnü Bey getirildiler. Bunları yanı sıra Zeynelabidin Bey Mudanya Kaymakamlığı vekâletine, Gemlik Kaymakamlığına, İngilizlerin atadığı Yusuf Kemal Efendi yerine Kuvay-ı Milliye tarafından daha önce bu görevinden alınan Tevfik Bey tekrar, Kirmasti (Mustafakemalpaşa) kaymakamlığına Nurettin bey tayin edildiler. Bunların dışında henüz Kuvay-ı Milliye'nin kontrolünde bulunan Yenişehir, Orhaneli ve Orhangazi ilçeleri için de daha önce buraların kaymakamları olup Kuvay-ı Milliye tarafından alınan sırasıyla, Tahsin, Hüsnü ve Tevfik Beyler atandılar. Bunlar, bilahare yerlerine gönderilmek üzere şimdilik Bursa'da bekletilmekteydiler. Bu arada adı geçen Mülkiye Müfettişleri, Hükümetten Vilayetin mali durumunun pek perişan olduğunu, Mayıs'tan beri maaş alamayan bu sebeple sefaletе düşen memurlar ile emekli ve yetimlerin ihtiyaçlarının karşılanamadığı, ihtiyaçların karşılanması için tahsilata ne kadar gayret ve itina edilse de ele geçecek paranın ihtiyaçları karşılamaya yeterli olamayacağı, bunun için 100 bin liranın Vilayete gönderilmesini istemektedirler. Aynı şekilde Gemlik Kaymakamlığı da 10 bin lira talep etmekteydi.⁴⁵

Ancak bu girişimler olurken yukarıda belirttiğimiz gibi Bursa'da tam bir işgâl yönetimi oluşturan ve denetimi sağlayan Yunanlılar, bölgede henüz ele geçirilememiş yerleri işgal etmek için faaliyetlerine başlamışlardı.

Diğer taraftan Bursa'dan çekilmek zorunda kalan Millî Kuvvetlerin Darakça Köyündeki Bölge Komutanı Kurmay Haydar Beyin girişimiyle Bursa ve Mudanya'daki Yunan birlik ve kuvvetleri ile komutanları hakkın-

44 T.İ.H., C. 2, K. 2 s. 292; Sofuoğlu, a.g.e., s. 392.

45 BOABEO Umumi No: 348223.

da bilgi toplamak üzere Mümtaz Şükrü beyin çabalarıyla gizli bir haber alma teşkilâtı oluşturuldu.⁴⁶

İşgal Süresince Yunanlılar'ın Tutumu

Yunanlılar, yukarıda anlatıldığı gibi işgalin ilk günlerinde bölgede denetimi sağladıktan sonra, bölgede azınlıkların varlığını ve işgale karşı güçlü bir direniş olmayışını da göz önüne alarak baskılarını azaltmışlar ve kendilerini halkın kurtarıcısı olarak takdim edip, halka sempatik görünme gayreti içine girmişlerdir. Bu ortamda Yunanlılar Rum ve Ermeni çetelerini bölge halkına şirin görünme politikaları doğrultusunda bir süre frenlemeğe çalışacaklardır. Esasında böyle fevkalade barışçı bir tutum içinde görünmeğe çalışmaları işgalleri kolaylaştırmak ve halkın işgallere karşı olası direnmelerini engellemeğe yönelikti. Nitekim Yunanlıların bu politikaları işgal bölgelerinde halkın direnme içine girmelerini bir süre için de olsa engellemiştir. Ancak diğer taraftan önceki bölümde izah edildiği gibi, işgal bölgelerindeki Müslüman halkı pasifize ederken, yerli Rum ve Ermenileri silahlandırmayı da ihmal etmemişlerdir.⁴⁷ Bu arada Yunanlılar, işgal boyunca denetim altına aldıkları yerel basından kendi propagandaları için azami ölçüde istifade edeceklerdir. Nitekim bu doğrultuda her türlü bildirilerini yerel basın vasıtasıyla halka duyurmuşlardır.⁴⁸

Ancak Yunanlıların bu tutumu fazla da uzun sürmeyecektir. Nitekim Sevr Antlaşmasınının 10 Ağustos 1920 de İstanbul Hükûmetince imzalanmasından sonra Antlaşmayı tatbik edebilmek ve bunun için antlaşmayı ke-

46 Haber alma teşkilatının nasıl ve kimlerden oluştuğu ve faaliyetleri için bkz. Eğilmez, a.g.e., s. 63 v.d.

47 Hülagü, a.g.e., s. 201-203, Talat Yalazan, **Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı Girişimi**, Ankara 1994 s. 79 v.d.

48 Bazı bildiri metinleri için bkz. Eğilmez, a.g.e. s. 116 v.d. Bursa'da yukarıda söztünü ettiğimiz Yoldaş adlı gazetenin dışında 6 Aralık 1920 de Ahmet Refik tarafından Ertuğrul adlı gazete yayımlanmış, haftada üç gün olmak üzere yedi sayı çıktıktan sonra sahibinin 19 Aralık'ta Yunanlılar tarafından tevkifi üzerine kapanmıştır. Gazetenin sorumlu yazı işleri müdürlüğünü Mümtaz Şükrü Bey (Eğilmez) yapmaktaydı. Bundan sonra 2 Mart 1921 de Mümtaz Şükrü Bey tarafından Kevkep adlı gazete yayınlanmağa başlamıştır. Bu gazete yayın hayatını ise ancak Vilayet adına Vali Vekili Mektupçu Sadık Vicanî Bey ile Yunan sansür subayı tarafından sansüre tabi tutularak ve onların imzalarıyla sürdürülmüştür. Bir de İntibah Gazetesi çıkarılmış daha sonra bu gazete Yoldaş gazetesi ile birleşerek İntibah Yoldaş olarak çıkmağa devam etmiştir. Eğilmez, a.g.e., s. 95-98 ve 114-116.

sinlikle kabul etmeyen Ankara Hükûmetine antlaşmayı kabul ettirmek gâyesiyle İtilaf Devletleri askerî çözümü gündemde tutuyorlardı. Nitekim Yunanlılar 29 Ağustosta Uşak'ı, 3 Eylülde Simav'ı işgal ettiler.⁴⁹ Bilahare Yunanlılara karşı, Batı Cephesi Komutanı Ali Fuat Paşanın komutasında Millî Kuvvetlerin 24 Ekimde pek başarılı olmayan Gediz Taarruzu gerçekleşti.⁵⁰ İşte bu ortamda Yunanlılar Bursa cephesinde harekete geçerek, 27 Ekim'de Yenişehir ve İnegöl'ü işgal ettiler.⁵¹ Bu gelişmelerden bir müddet sonra Sevr'in uygulanması ile ilgili askerî çözüm çerçevesinde İtilaf Devletleri özellikle İngilizlerin desteği ile Ankara'ya karşı 6 Ocak'ta Yunan harekatı tekrar başlatıldı. Ancak Yunan kuvvetleri İnönü önlerinde, bir müddet önce Batı Cephesi Komutanlığına getirilmiş olan İsmet Paşa (İnönü) Komutasındaki düzenli ordu birliklerince durduruldular ve geri atıldılar. Bu gelişme üzerine Yunan Birlikleri taarruzdan önceki mevzilerine çekilmek zorunda kaldılar. Bu arada Yenişehir ve İnegöl tekrar Türk kuvvetlerinin denetimine geçti.⁵²

Bundan sonra 23 Mart'ta Yunan kuvvetlerinin tekrar başlattıkları taarruzun, İnönü önlerinde Düzenli ordu birliklerince yine durdurulup mağlup edilmesi ve Yunanlıların tekrar eski mevzilerine çekilmek zorunda kalması ki, yine harekatın başlarında Yunan birliklerince işgal edilmiş olan İnegöl ve Yenişehir tekrar Millî kuvvetlerce geri alınmıştır,⁵³ bu gelişmelerin halk üzerinde olumlu tesir meydana getirip kendilerine güvenin artması ve Bursa'nın Millî Kuvvetlerce kurtarılması ümidinin doğması üzerine, Yenilgilerinin etkilerini kırmak ve Türkleri sindirmek maksadıyla, Bursa'daki işgâl yönetimi tutum ve davranışını değiştirerek, tekrar baskı uygulamaya yöneldi. Nitekim bu durum Yunan İşgâl komutanlığının, Bursa yerel ba-

49 İşgal tarihleri için bkz. Utkan Kocaturk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kronolojisi (1918-1938)*, Ankara 1988 s. 198-199.

50 Gediz Taarruzu için bkz. Özalp, a.g.e., c. 1 s. 164 v.d., Cebesoy, a.g.e., s. 500, *Nutuk*, C.2, s. 497, *T.İ.H.* C.2, K.2 s. 318 v.d.

51 *T.İ.H.* C.2 K.2 S. 328-329.

52 Geniş bilgi için bkz. *Nutuk*, C.2, s. 547 v.d., Özalp, a.g.e., C.1 s. 171, *T.İ.H.* C.2, K.3 s. 166 v.d., İsmet İnönü, *Hatıralar*, C.1, Yayına Hazırlayan, Sabahattin Selek, Ankara 1985 s. 240-245.

53 İkinci İnönü Muharebesi için bkz. *Nutuk*, C.2 s. 579-580, *T.İ.H.* C.2, K.3 s. 311 v.d., Özalp, a.g.e., C.1 s. 175, İnönü, a.g.e., C.1, s. 246 v.d.

sınında yayınladığı bildirimlerde açıkça görülmektedir. Bu bildirimlerden anlaşıldığına göre ve önceki bölümde belirtildiği gibi işgalin ilk günlerinde uygulanan, ancak daha sonra yerel yöneticilerin girişimlerinin de etkisiyle biraz yumuşatılan, kente giriş ve çıkışları denetim altına alma ve Anadolu'nun iç kısımları ile yapılan ticareti kısıtlama uygulaması tekrar sıkı bir şekilde başlatıldı. Ayrıca casus arama bahanesi ile evlere baskınlar düzenleme, şüphelendikleri kişileri tutuklayarak, kendi göstermelik işgâl mahkemelerinde yargılayıp cezalandırma uygulaması başlatıldı. Nitekim bu şekilde Bursa İstinaf Ceza Mahkemesi başkanı Süleyman Vehbi, İstinaf Mahkemesi üyelerinden Selânikli Hakkı oğlu Edip, Göçmen İşleri Müdürlüğü memurlarından İstanbullu Mustafa oğlu İlhami, Emekli Teğmen (Yüzbaşı olması gerekir) Bursalı İsmail Hakkı, otelci Bursalı Mustafa oğlu Hacı Sadık, Eczacı Bursalı Mehmet Şükrü, Bursalı matbaacı Hacı Mehmet oğlu Refik, Bursa Belediye Kimyageri Afyonkarahisarlı Mustafa Hakkı ve Mümtaz Şükrü (Eğilmez) Beyler tutuklanıp Yunan Harp Divanında yargılandılar.⁵⁴ Bunlardan casusluk ve hıyanet suçlarıyla hüküm giyen Hancı sadık, Matbaa Müdürü Refik, Göçmen Dairesi Muhasebecisi İlhami, Emekli Yüzbaşı İsmail Hakkı, Eczacı Mehmet Şükrü ve Mahkeme üyelerinden Edip Beyler önce İzmir'e oradan da Atina'ya gönderildiler.⁵⁵ 9 Mart'ta ise casusluk yaptıkları gerekçesiyle daha önce Ziver Beyin yerine Valiliğe getirilmiş olan Vali Emin, Mektupçu Sadık Vicdanî ve Polis Müdürü Hüsnü Beyler ile daha bazı ileri gelen Bursalılar tutuklandılar. Bunlardan Vali, Mektupçu ve Polis Müdürü bir kamyonla Mudanya'ya, oradan da İstanbul'a gönderildi. Yerlerine yani Vali Vekâletine İstatistik Müdürü Osman, Polis Müdüriyeti Vekâletine İdare Kısım Başkanı Cemâl Bey getirildi. Bilahare Valiliğe Nafiz Bey getirilecektir. Yunanlılar bu şekilde davranmakla aynı zamanda kenti kendi bildikleri gibi yönetmek için Bursa'nın başındaki Türk Yöneticilerini sindirmek istiyordu.⁵⁶ Bu arada

54 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Eğilmez, a.g.e., s. 70 v.d. ile 116 v.d., Hülagü , a.g.e., s. 181 v.d.

55 Eğilmez, a.g.e., s. 119.

56 Eğilmez, a.g.e., s. 85-89 ve Vali ismi için bkz. s. 99.

Bursa'da bulunan Türk subayların ellerinde silah bulunan halkı çeteler halinde düzenleyerek, cephe gerisinde özellikle Yunanlıların ikmâl yollarını kesmekten çekindikleri için Müslüman halktan baskı yaparak tekrar silah toplamağa giriştikleri gibi resmi görevde bulunanlarla emekli subayları daha sıkı bir kontrole tabi tuttular. Nitekim bu doğrultuda 21 Mayıs 1921 de Yoldaş Gazetesinde 16 Mayıs tarihli ve Bursa Yunan Kuvvetleri Komutanı Albay İspartitos imzasıyla bir bildiri yayınlandı.⁵⁷

Bunların yanı sıra Bursa ve çevresinde daha önce oluşumlarına göz yumdukları ve destekledikleri Rum ve Ermeni çeteleri terör hareketlerini tekrar yoğunlaştırarak, katil ve yağma hareketlerine giriştiler. Bu şekilde Yunan kuvvetlerince göz yumulan ve desteklenen Rum ve Ermeni çeteleri, İşgalin başından olmak üzere ama yoğun olarak 1920 yılının son aylarından itibaren, Bursa'nın merkez köyleri, İnegöl, Orhangazi, Gemlik, Mudanya, Karacabey ve Mustafakemalpaşa kazalarıyla köylerinde estirdikleri terör ile büyük bir vahşet sergilediler. Girişilen bu terör sonucu adı geçen bölgelerde çok sayıda Müslüman katledildi veya sakat bırakıldı. Köyler yağmalanarak, yakılıp yıkıldı. Nitekim önüne geçilemeyen bu durumun önlenmesi için İstanbul Hükümeti, İtilâf Devletleri Yüksek Komiserlerine olayları içeren bir raporla baş vurdu.⁵⁸ Ancak bu terör olayları işgâlin sonuna kadar devam edecektir.⁵⁹

Diğer taraftan İnönü Muharebelerinde yenilen Yunanlılar, hem bu yenilgilerin olumsuz sonuçlarını gidermek, hem de Millî Kuvvetleri dolayısıyla Ankara'yı etkisiz hale getirip, Sevr Antlaşmasını kabul ettirerek uygulanmasına zemin hazırlamak için İngiliz Hükümetinin özellikle Lloyd

57 Eğilmez, a.g.e., s. 118-120.

58 BOABEO Umumi No: 349746.

59 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Hülagü, a.g.e., s. 203 v.d., Talat Yalazan, **Türkiye'de Yunan Vahşet ve Soy Kırımı**, Ankara 1994 s. 79 v.d., Ayrıca bkz. Kayhan Sağlamer, "Anadolu'nun İşgali ve Yunan Mezalimi Hakkında Müttefiklerarası Komisyonun Raporu" **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi** Sayı: 49 İstanbul 1971, **Arşiv Belgelerine Göre Balkanlarda ve Anadolu'da Yunan Mezalimi**, C.2, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yayını Ankara 1996, Mehmet Hocaoğlu, **Belgelerle Yunan Barbarlığı**, İstanbul 1985, Kadir Mısıroğlu, **Türk'ün Siyah Kitabı**, İstanbul 1966; **Anadolu'da Yunan Fecayinin Tafsilatı**, 'Kısmat Matbuat ve İstihbarat Matbuası Ankara 1338; **Türkiye'de Yunan Fecayii**, 2. Kitap Dahiliye Nezareti Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi yayını İstanbul 1337.

George'nin desteği ile Anadolu'daki kuvvetlerini yeni birliklerle takviye edip, yeniden taarruza geçme kararı verdiler. Taarruz hazırlıkları sırasında, hazırlıkları denetlemek ve taarruzu başlatmak üzere Yunan Kralı Konstantin beraberinde Başbakan Gunaris, Harbiye Nazırı Teotekis ve bazı generallerle üç Prensi olduğu halde 12 Haziranda İzmir'e geldi.⁶⁰ Bir müddet burada kalan heyet Temmuz'da Uşak'a hareket etti. 8 Temmuz'da umumi taarruz için cephenin muhtelif yerlerinden ileri hareket başlatıldı. 10 Temmuz'da ise Yunan kuvvetleri tüm cephe boyunca genel taarruza geçtiler.⁶¹ Eskişehir, Kütahya ve Afyonkarahisar'ı ele geçirdiler. Bilahare 28 Temmuz'da Kütahya'da toplanan Kral Konstantin ve Başbakan Gunaris'in de katıldığı savaş meclisinde, Ankara üzerine taarruza geçme kararı alındı.⁶² Bu sırada Sakarya'nın doğusuna çekilen Türk kuvvetlerine karşı, 13 Ağustos'ta Yunan ileri hareketi başlatıldı. Bilahare 23 Ağustos'ta Sakarya önlerine gelen Yunan Kuvvetleri ile Türk Birlikleri arasında Sakarya Meydan Muharebesi başladı.⁶³

Sakarya'da Türk kuvvetleri ile Yunanlılar arasında şiddetli çatışmalar devam ederken, 4 Eylül'de Yunan Kralı Konstantin Bursa'ya geldi. Gayesi, 26 Haziranda Millî kuvvetlerin taarruzu sonucu Yunan kuvvetlerinin 28 Haziran'da boşaltmak zorunda kaldığı İzmit ve çevresini tekrar işgal etmek üzere başlatılacak hareketi idare etmektir.⁶⁴ Ancak bu sırada 5 ve 6 Eylül günleri Sakarya'da Yunan taarruzu Türk kuvvetlerince kırıldı. Bilâhare Türk kuvvetleri 10 Eylülde karşı taarruzda bulundu. 13 Eylülde de Sakarya'nın doğusu Yunan kuvvetlerinden temizlendi. Hatta Eskişehir'e doğru çekilmekte olan Yunan kuvvetlerini Sakarya'nın batısına geçen Türk kuvvetleri takibe aldı. Yunan kuvvetleri geri çekilirken İnönü Savaşlarında da olduğu gibi köyleri ve kasabaları yakıp yıkmaktan da geri kalmıyorlar-

60 Kocatürk, a.g.e., s. 260, Bilal Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk*, C. 3, Ankara 1979 s. 385 ve 393, Özalp, a.g.e., C.1, s. 180.

61 Nutuk, C.2, s. 608, Özalp, a.g.e., C.1, s. 181, Fahri Belen, *Askerî, Siyasal ve Sosyal Yönleriyle Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1973 s. 328 v.d., İnönü, a.g.e., C.1, s. 254-259.

62 Belen, a.g.e., s. 345, İnönü, a.g.e., C.1, s. 254-256, Kocatürk, a.g.e., s. 272.

63 İnönü, a.g.e., C.1, s. 259 v.d., Belen, a.g.e., s.345 v.d., Özalp, a.g.e., C.1, s. 189 v.d., Nutuk, C.2, s. 615 v.d.

64 Hülâgü, a.g.e., s. 176, Yüceer, a.g.e., s. 96-98.

dı.⁶⁵ Bu gelişmeler sırasında yukarıda belirttiğimiz gibi Bursa'da bulunan Konstantin, 15 Eylül'de Bursa'da Toplanan Yunan Savaş Konseyi'nin yenilgiyi kabul etmesinden sonra 24 Eylül'de Yunan ordusuna teselli eden ve moral vermeğe çalışan bir beyanname yayınladı. Arkasından 26 Eylül'de Atina'ya dönmek üzere Bursa'dan ayrıldı.⁶⁶

Cephelerde olaylar bu şekilde gelişirken, Bursa merkez köyleri ile kaza ve köylerinde yukarıda sözünü ettiğimiz Rum ve Ermeni çetelerinin Türklere karşı katil ve yağma hareketleri devam etmekteydi. Bunun sonucunda çok sayıda Müslüman katledilmiş, köyler yağmalanmış ve yakılıp, yıkılmıştır.

Yunanlılar, Birinci ve İkinci İnönü savaşlarından sonra, Eskişehir ve Kütahya savaşlarını kazanmaları üzerine Sakarya Savaşı sonuna kadar tutumlarını çok sertleştirmişler ve yukarıda belirtildiği gibi tutuklamalara girişmişlerdi. Bu tutumlarını Sakarya Savaşından sonra da devam ettireceklerdir. Ayrıca Eskişehir- Afyon hattının gerisindeki kısımda tutunup kalabilmek için Adalar'dan ve Yunanistan'dan Rum göçmenleri getirme çabası içine girmişlerdi.⁶⁷

Diğer taraftan Yunanlılar, Bursa'ya 1921 Ekim ayında üstün yetkili komiser olarak Aleksandır İzvolı adında bir siyasi vali gönderdiler. Bu kişinin 27 Ekim'de İntibah gazetesinde görev ve amacını ortaya koyan, aynı zamanda talepleri içeren, yerel gazetecilerle yaptığı bir görüşmesi yayımlandı. Adı geçen kişi aynı zamanda İzmir'de bulunan Yunan Yüksek Komiserinin vekiliydi.⁶⁸ Yunanlılar, Sakarya Savaşı sonrasında Bursa'da yeni tutuklamalara giriştiler. Bu tutuklananlar arasında Yunan taarruzu sonucu cephenin Eskişehir'den Anadolu'nun ortalarına doğru kayması sebebiyle Bursa'daki haber alma hizmeti eski önemini kaybetmiş, ancak bu işin

65 Sakarya muharebeleri hakkında geniş bilgi için bkz. Özalp, a.g.e., C.1, s. 192 v.d., Nutuk, C.2, s. 617 v.d., İnönü, a.g.e., C.1, s. 259 v.d., Belen, a.g.e., s. 350 v.d.

66 Hülalü, a.g.e., s. 177; Yüceer, a.g.e., s. 96-98; Kocatürk, a.g.e., s. 290, T.İ.H., C.2, K.5, k (kitap) 2, s. 359.

67 Eğilmez, a.g.e., s. 146.

68 Eğilmez, a.g.e., s. 142-146.

devam etmesi için Sakarya Savaşı sıralarında cepheden gönderilen Yüzbaşı Tahir de vardı. Yunanlılar tutuklulara işkence de yapmaktaydılar.⁶⁹

Bunların yanı sıra Yunan işgal yönetimi Bursa'da tam denetimi sağlamak üzere şehre giriş çıkışları tekrar sıkı bir şekilde kontrole aldıkları gibi, ev ve dükkanlarda akşam yediden sabaha kadar olmak şartıyla fener yakma zorunluluğu getirerek, bu şekilde baskıyı arttırıp kendilerine karşı oluşabilecek propaganda ve hareketleri engelleme çabası içine girdiler. Ayrıca her türlü haberleşmeye sıkı bir sansür koydular. Bu arada İstanbul'da çıkan ve Millî Kuvvetleri destekleyen Tasvir-i Efkâr, Akşam, İleri, İkdam gibi gazetelerin de Bursa'ya girişini yasakladılar.⁷⁰ Ayrıca Yunanlılar Türk savuma gücünü kırmak için İzmir'de basılıp kendi uçakları aracılığı ile cephelere attıkları bildirileri Yunan bölge Komutanı Tuğgeneral Yuvanis Striftos'un emriyle Bursa'daki yerel gazetelerde de yayınlattırıldı. 7 Aralık'ta Yoldaş-İntibah gazetesinde yayınlanan bu bildiri "Her kim Millî Kuvvetlerden kaçarak bizim kuvvetlerimize teslim olursa hemen serbest bırakılarak kendi ülkelerine gönderilecek ve önceden olduğu gibi tutsak işlemleri yapılmayacaktır. Tüm işgalimiz altında bulunan kent ve köy halkınca bilinmesini isterim. Yukarıdaki genel karargâh emrinin bütün asker ve inzibat kuruluşları aracılığı ile tüm bölgedeki topluma bildirilerek gazetelerle yayınlanmasını emrediyorum." Denmekteydi.⁷¹ Bu şekilde Bursa bölgesindeki Türk savunma gücü kırılmak istenmekteydi.

Diğer taraftan bütün bunlara rağmen Millî kuvvet yanlıları Bursa'da faaliyetlerini sürdürmekteydiler. Nitekim Sakarya Savaşı sonrasında Bursa'da eski Bursa mebusu Senih Beyin girişimiyle gizli bir Millî teşkilat oluşturuldu. Jandarma Komutanı Hasan Bey, o zaman silahla dağa çıkmış olan püskülsüz İsmail Abdülrezzak çetesini bu kuruluşa kattı. Bu kuruluşun amacı Yunanlılar buradan giderken Bursa'yı korumak, çapulculara meydan vermemek ve Yunanlıları arkadan vurmaktı.⁷²

69 Eğilmez, a.g.e., s. 108-111.

70 Daha geniş bilgi için bkz. Eğilmez, a.g.e., s. 121 v.d.

71 Eğilmez, a.g.e., s. 125-129.

72 Eğilmez, a.g.e., s. 108-110.

Sakarya Savaşı'ndan sonra Yunanlılar artık Anadolu'da kolay tutunamayacaklarının farkına varmışlar ve bunun bunalımı içine girmişlerdi. Ayrıca Yunanistan'daki politik gelişmeler, parti çekişmeleri ordu içine kadar yansımıştı. Yüksek komuta kademelerindeki sık sık değişiklikler ordudaki huzursuzluğu arttırmaktaydı. Böyle bir ortamda Yunanlıların Anadolu'dan çekilmek zorunda kalacakları veya Millî Kuvvetlerce atılmaları ihtimaline karşı İzmirli Rumlar tarafından oluşturulan ve Yunanistan'dan önemli ve etkili çevrelerce desteklenen Küçük Asya Hareketi adlı bir teşkilat Batı Anadolu'da İzmir merkezli bir İyonya Devleti kurma çabası içine girdi.⁷³

Diğer taraftan Yunanlılar Anadolu'daki Millî Direnişi sabote etmek için Türk Yurdunu bölmeyi amaçlayan girişimlerde bulundular veya bu tip girişimleri desteklediler. Nitekim bu sırada yani 1921 Aralık ayında, daha önce gizli olarak kurulmuş olan "Anadolu Cemiyeti" adlı anti-Kemalist cemiyet üyeleri, Bursa merkezli "Batı Anadolu Özerk Devleti" kurmak için İstanbul'daki Yunan siyasi temsilcisi Triandafilakos'la temasa geçtiler. Yunanlılar konuyla ilgili ayrıntıların yazılı olarak bildirilmesini isteyince, Cemiyetin teklifleri yazılı olarak tespit edildi. Bilahare metin 11 Aralık 1921 de Yunan siyasi temsilciliğine sunuldu. Buna göre Bursa'da Ankara Hükûmetine rakip "Batı Anadolu Hükümeti" kurulacak, bu Hükümet Sultana da son derece gevşek bir şekilde bağlı kalacaktı.⁷⁴ Bu konuda İzmir'de de toplantılar düzenlendi. Ayrıca konu ile ilgili Bursa'da da girişimler oldu. Nitekim bu doğrultuda Belediye Başkanı odasında toplanan Bursa'nın bir kısım ileri gelenleri müteşebbis heyet oluşturular. Yunan Jandarma Komutanı Papa Argiri'nin emir ve komutasıyla Belediye önünde toplattırılan bir kısım halka Müteşebbis Heyetten Evkaf Müdürü İsmail Hakkı, İngiliz ve Yunanlıları öven ve Ankara Hükümetine karşı ağır suçlamalar içeren bir nutuk verdi. Bilahare önceden hazırladıkları telgrafları birkaç kişiye imza ettirerek arabalarla Yunan Bölge Komutanı İzavolos'a götürdüler.⁷⁵ Bu girişimler Patris Gazetesi'ne "Batı Anadolu'nun Yunan iş-

73 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Adnan Sofuoğlu, "Yunanlıların Batı Anadolu'ya Yerleşme Girişimleri (İlhak Çabaları) ve İyonya Devleti Macerası", *Meslek Hayatının 25. Yılında Prof. Dr. Abdülhâlûk M. Çay Armağanı*, C.2, Ankara 1998 s. 867 v.d.

74 Sofuoğlu, a.g.m. s. 867-868.

75 Konuyla ilgili bilgi ve teşebbüsün içinde yer alan isimler için bkz. Eğilmez, a.g.e., s. 152-154.

gali altında bulunan Balıkesir, Bandırma, Erdek, Gönen, Payas, Kirmasti (Kemalpaşa), Karacabey, Bursa, İnegöl, Yenişehir, Aydın, Eskişehir, Kütahya, Afyon, İzmit, Adapazarı, Hendek, Düzce ve Bolu gibi şehirlerinde bulunan tüm Çerkezlerin delegeleri İzmir'de toplanarak, Çerkezlerin varlık ve haklarını koruyabilmek için Yunan ulusu ile birleşmeyi kararlaştırarak düzenledikleri bildiriye İzmir Baş komiserliğine, büyük devletlere ve diğer Avrupalılara gönderme kararı almışlardı. 1921 tarihli bildiri Adapazarı delegesi, Meclis Kurulu Başkanı Bağ Dalvişan imzasını taşımaktadır." Şeklinde yansıdı.⁷⁶ Bilahare bu konuda pek çok yazışma oldu. Ancak düşüncenin gerçekleştirilmesi yönünde herhangi bir adım atılmadı.⁷⁷

Diğer taraftan Bursa'da Yunan işgâl yönetiminin baskıları da devam etmekteydi. 20 Ocak 1922 de Askeri İdare Komutanı General Striftos Yuvanıs yayınladığı bildiriyle, Bursa'dan Eskişehir'e ve diğer bölgelere gönderilecek ticari eşyalar için vesika alınması ve vesikaların askerî idarece kontrolü zorunluluğu getirildi. Buna uymayanların cezalandırılıp hapsedileceği belirtildi. Nihayet Yunanlıların Bursa'da gerçekleştirdiği son tutuklamalar da Ağustos 1922 ortalarına doğru gerçekleştirildi.⁷⁸

Bursa'nın İşgâlden Kurtuluşu ve Sonuç

Bölgede yukarıda anlatılan gelişmeler yaşanırken Ankara Hükümeti büyük bir gizlilik içinde taarruz hazırlıklarını sürdürüyordu. Nihayet siyasi ve askerî hazırlıklarını tamamlayan Türk Ordusu 26 Ağustos 1922 de Yunanlılara karşı büyük bir taarruza geçti. Harekât hızlı bir şekilde geri çekilmeğe başladı. Bu gelişme karşısında Yunan işgâl bölgesindeki Rumlar korkuya kapılmıştı.⁷⁹ Bu durum Bursa'da da kendini gösterdi. Yunanlılarda gizlenemeyen bir telaş belirdi. Şimdi Hristiyanlar çok düşün-

76 Eğilmez, a.g.e., s. 133-134.

77 Ayrıca konuyla ilgili bilgi için bkz. Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgeleriyle Sakarya'dan İzmir'e (1921-1922)*, Ankara 1989 s. 294, Bilge Umar, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, Ankara 1974 s. 246-247.

78 Eğilmez, a.g.e., s. 137 ve 146.

79 Büyük Taarruz hakkında geniş bilgi için bkz. Özalp, a.g.e., C.1 s. 227 v.d., Nutuk, C.2, s.674 v.d., İnönü, a.g.e., C.1. s. 283 v.d., T.İ.H. C.2, K.6, k.1, s. 89 v.d.

celi ve kuşkulu görünmekte, Ermeni ve Rum kiliselerinde sık sık toplantılar yapılmaktaydı. Bu arada Bursa'da özellikle Eskişehir ve Bilecik yölerinden gelen göçmenler ve çeteler yayıldı. Şehirde telaş ve kargaşa hakimdi. Alttan alta sürdürülen bir sinsî söylenti de Bursa'da Rum ve Ermeniler arasında panik ve göç başlattı ki, Yunan yöneticiler onları Mudanya ve Gemlik'e doğru yönelttiler.⁸⁰

Büyük Taarruz başladığında Bursa bölgesindeki Yunan mevzileri Gemlik Körfezi Kumla İskeleyi'nden İznik Gölü'ne dayanmakta, buradan da İznik Gölü doğusundan olmak üzere, Bilecik, Söğüt, Bozdağ'ın da doğusundan geçerek Alaçam, Alkin'e kadar uzanmaktaydı. '6 Ağustos'ta Gemlik, Orhangazi, İznik, Bilecik hattında Türk Birlikleri Yunan Birlikleri ile temas halindeydi. 29-30 Ağustos gecesi Kocaeli Gurup Komutanlığı'na bağlı birlikler Bursa üzerine taarruz etmek üzere yürüyüşe geçti. Bu sırada Eskişehir bölgesindeki Yunan birliklerinde geri çekilme işaretlerinin görülmesi üzerine 31 Ağustos günü Batı Cephesi Komutanlığı Kocaeli Gurup Komutanlığı'ndan Orhangazi'yi hızla aşarak Bursa'ya varmasını ve Bursa ile İzmir arasındaki hareket yollarını kesmesini ve Yunan kuvvetlerinin yürüyüşünü durdurmasını istedi. Diğer taraftan bu sırada Yunan birlikleri Trakya'dan getirilerek Gemlik'e çıkarılan Yunan Piyade birlikleri ile takviye edildiler.

Nihayet Türk kuvvetleri ile Yunan birlikleri arasında meydana gelen şiddetli çarpışmalardan sonra Millî Kuvvetler 6 Eylül'de Yenişehir ve İnegöl'e 10 Eylül'de Orhangazi ve Bursa'ya 11 Eylül'de de Orhaneli'ne girdiler. Bu gelişmeler olurken 11 Eylül'de Gemlik'teki Yunan birlikleri kıyıyı takiben Mudanya'ya doğru çekildiler. Bilahare 12 Eylülde Millî Kuvvetler Gemlik ve Mudanya'ya girerek, burada 2. Yunan Tümeni esir alındı.⁸¹ Ancak Türk kuvvetleri karşısında tutunamayıp mağlup olarak işgal ettikleri bölgelerden bozgun halinde geri çekilen Yunanlılar diğer bölgelerde olduğu gibi Bursa ve çevresindeki yerleşim birimlerinde bu sefer önce-

80 Eğilmez, a.g.e., s. 146-147.

81 Bölgedeki hareketin gelişmesi ve çarpışmalarla ilgili Geniş bilgi için bkz. Hülagü, a.g.e., s. 255 v.d., Eğilmez, a.g.e., s. 146 v.d.

kilere nazaran daha geniş boyutlu yakıp yıkma, yağma ve katliama girişti-
ler, köy ve kasabalarda büyük tahribat yaptılar.⁸²

Cephelerde bu gelişmeler olur ve Yunanlılar Bursa'dan çekilirken şeh-
ri onlardan teslim alıp bilahare zorunlu olarak Millî Kuvvetlere teslim et-
mek üzere 10 Eylül sabahı Mudanya'dan Fransız, İtalyan ve İngiliz gene-
ralleri otomobillerinde kendi bayrakları olduğu halde gelmişlerdi. Derhal
bu heyet Belediyede Vali Nafiz bey ile Belediye Başkanı Zıya Bey'in de
katılımıyla bir toplantı yaptı. Toplantıda Türk Ordusuna gönderilecek he-
yetin hazırlanması istendi. Bilahare İtilaf Devletleri Subayları yarım saat
sonra bir emir subayı ile otomobil göndereceklerini söyleyerek toplantıdan
ayrılıp, Madam Brot Oteline gittiler. Bu durum üzerine Vali ve Belediye
Başkanı Mümtaz Şükrü Beyi çağırarak, Ona durumu açıklayıp Ondan bu
işte görev almasını istediler. Kendisine, Kendisi ile birlikte Müftü Ahmet
Efendiyi İtalyan Generalinin arabası ile Generalin yaverinin de yanlarında
olduğu halde şehre yaklaşmakta olan Türk Ordusuna göndereceklerini
söylediler. Mümtaz Şükrü Bey de bu görevi kabul etti. Ancak Mümtaz
Şükrü Bey ve Müftü Ahmet Efendi Belediyede bekledikleri halde kendile-
rine söylendiği gibi ne otomobil ne de İtalyan Generalinin emir subayı gel-
di. Adı geçen kişiler Belediyede beklerken, Belediyenin etrafı Bir kısım
Yunan birliklerince sarıldı. Esasında Yunan birlikleri Kentin birçok bölü-
mlerini ateşe vererek Mudanya istikametinde Marmara yönüne çekilmektey-
di. Şehirde bu gelişmeler olurken Yukarıda belirtildiği gibi Millî Kuvvet-
ler Bursa'ya girmişlerdir. Böylece Bursa işgalden kurtulmuş oluyordu ki,
Bursa halkı çok büyük bir heyecan ve sevinç coşkunuğu içinde sabahlara
kadar bu kurtuluşu kutladı.⁸³

Bilâhare Bursa'da Millî Kuvvetlerin tam kontrolü sağlandıktan sonra,
Yunan işgalinden kurtarılmış olan kentlerde görev yapmakta olan ve yeni-
den atanmaları Büyük Millet Meclisi ve Hükûmetinin kararına bağlı oldu-
ğu için tüm görevlilere işten el çektirildi. Bilahare 11 Eylül günü Merkez

82 Yunanlıları geri çekilirken Bursa ve çevresinde yaptıkları zulüm ve tahribat ile ilgili geniş bil-
gi için bkz. Hülagü, a.g.e., s. 314 v.d. Eğilmez, a.g.e., s. 157-159, Yüceer, a.g.e., s. 131 v.d.

83 Eğilmez, a.g.e., s. 148-151, Ayrıca Bursa'nın kurtuluş süreci için bkz. Yüceer, a.g.e., s.117 v.d.

Komutanlığı görevini alan Yarbay Mustafa Nuri Beyin emriyle acele olarak geçici bir hükümet kuruldu. Bu doğrultuda Avukat Numan Bey Vali vekilliğine, Mümtaz Şükrü Bey ise Polis Müdürü Vekilliğine getirildi. Aynı şekilde Hakim, Ziraat Müdürü ve Ziraat Bankası Müdürünün yerlerine de vekilleri atandı. Bu arada Kendi ifadesiyle kadro yetersizliğinden dolayı Kentte asayişini sağlayamayan Mümtaz Şükrü Bey yirmi dört saat sonra görevinden ayrıldığından yerine Avukat Kâzım Azamet Bey getirildi.⁸⁴

Böylece Kentte denetim tam olarak Millî Kuvvetlerin dolayısıyla Ankara Hükümetinin eline geçmiş oluyordu. Aynı zamanda Bursa takriben yirmi altı ay süren Yunan işgalinden, dolayısıyla baskı, kaos, anarşi ve Rum ve Ermeni teröründen kurtulmuş oluyordu. Tabii ki bu arada Yunanlıların Batı Anadolu'ya yerleşme çabaları, yani Batı Anadolu'yu ilhaka yönelik (Enosis) politika ve girişimleri de tarihe gömülüyor ve büyük bir hayal sona eriyordu.

---

84 Eğiimez, a.g.e., s. 151 ve 158.